

АСОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА В УКРАЇНІ У ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ

(Рецензія на монографію Н. М. Левчук)¹

Мій інтерес до цієї монографії зумовлений двома основними причинами. По-перше, соціально-економічна криза, у якій вже тривалий час перебуває Україна, супроводжується значним поширенням різних асоціальних явищ. Демографічні наслідки цих явищ потребують виваженої та науково обґрунтованої оцінки. По-друге, мене цікавить розробка теоретичних питань, пов'язаних із генезою виникнення та формування асоціальних явищ. Адже стрімке розповсюдження низки соціальних патологій стало прикметною ознакою демографічної динаміки не лише України, а й багатьох інших пострадянських країн. Відомо, що перехід від однієї стадії демографічного розвитку до іншої часто відбувається на тлі кризових явищ, проте їх глибина та наслідки відрізняються. У цьому контексті цікаво те, які теоретичні узагальнення та висновки випливають із ситуації, що нині спостерігається в Україні, та проаналізувати відповідні уроки для популяційної політики.

Книга відкриває повну панораму поширеності різних патологічних відхилень в Україні: як традиційних, що дісталися у спадок з радянських часів (алкоголізм, тютюнопаління, аборти), так і відносно нових, які набули значної розповсюженості вже в пострадянський період (безпритульність, бездомність, жебракування, споживання наркотиків, сексуальна розпуста та пов'язані з нею венеричні хвороби, у тому числі ВІЛ/СНІД). Рис. 1.2 на с. 69 монографії представляє схему складових асоціальних явищ та їх основних проявів/наслідків, які досліджує автор. Як вже зазначалось, поширення асоціальних явищ часто зростає у складні соціально-економічні часи, але вражає та швидкість, з якою вони знайшли «благодатний ґрунт» у сучасній Україні. Як так, що люлька й чарка, які були привілеями майже виключно чоловіків в аграрній дореволюційній Україні і певною мірою в радянській Україні, поглинули нині і жіноцтво? Як так раптово зазнав ерозії провєрб'яльний пуританізм, притаманний українській традиції у сексуальних відносинах, який ще зберігався навіть у радянський період? Автор цілком правильно в тлумаченні спалаху цих деструктивних сил бере до уваги радикальні зміни, що відбулися в пострадянському українському суспільстві, а саме: хаотичний перехід від централізованої до ринкової (без усталених правил) економіки, падіння рівня життя населення, аморфність суспільства й брак духовних цінностей та орієнтирів при переході від тоталітарного світосприйняття до відкритого суспільства, поширення лібералізму у міжстатевих відносинах та інше. Але, окрім того, що відразу впадає у вічі, можливо є й інші чинники, адже швидкість і масштабність розповсюдження цих аномалій є просто

¹ Левчук Н.М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія /відпов. ред. д.е.н., проф. В. С. Стещенко. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2011. — 492 с.

приголомшуючою. Вочевидь, для повнішого тлумачення генези асоціальних явищ потрібно виходити з позиції мультидисциплінарного підходу.

Автор звертається до концепції соціального капіталу й використовує її для розкриття механізму формування асоціальних явищ на суспільному та індивідуальному рівнях. Що являє собою соціальний капітал? Фінансовий капітал (тобто гроші, кредити) чи навіть економічний капітал (техніка, фабрики) легко зрозумілі; їх можна побачити, але соціальний капітал важко формалізувати. Тема соціального капіталу широко обговорюється в світовій науковій літературі. Згідно з Ф. Фукуямою, соціальний капітал є не менш важливим, ніж фізичний капітал, він розглядає його як фактор економічного добробуту. В центрі проблематики соціального капіталу лежить поняття довіри: індивідуальної (міжособистісної) та суспільної. Довіра — це те «мастило», яке уможливує максимально ефективне функціонування суспільного та економічного механізмів. На думку Н. М. Левчук, соціальний капітал включає два компоненти: ціннісно-нормативний (спільні цінності та норми, взаємна довіра, зрілі громадянські традиції) та мережевий (формальні й неформальні соціальні мережі й структури). Рисунок 1.1 на с. 65 відтворює чинники дефіциту соціального капіталу та його вплив на формування асоціальних явищ. На думку автора, соціальний капітал через вплив соціально схвалюваних норм і цінностей виконує функцію неформального контролю, що запобігає поширенню асоціальної поведінки; довіра зменшує ризик конфліктів і скорочує потребу в нелегітимних засобах досягнення цілей та асоціальних формах діяльності, а розвинуте громадянське суспільство виконує функцію контролю за діяльністю влади та її основних інститутів, що попереджує зростання соціальної напруженості. При цьому автор трактує *соціальний капітал як запас додаткових матеріальних і психологічних ресурсів щодо збереження та поліпшення індивідуального та суспільного здоров'я*. Наявність і доступ до ресурсів (матеріальних, психологічних, інформаційних), що містяться у соціальних мережах, сприяють зменшенню психологічного стресу та полегшують адаптацію в разі життєвих труднощів.

Проведений автором аналіз дав їй підставу стверджувати про дефіцит соціального капіталу в сучасному українському суспільстві. Це звучить дещо парадоксально. Якщо згадати дореволюційне українське суспільство, то за всього індивідуалізму українського селянина, корпоративні традиції були значно поширенішими, а рівень довіри — досить високим. Це саме можна було б очікувати й від радянського суспільства, щонайменше теоретично. Якщо вірити комуністичній доктрині Маркса, то соціальний капітал притаманний саме комунізму. Радянська система крокувала, хоча й не досягла комуністичних ідеалів. Разом з тим приватна власність була ліквідована, встановлена державна власність у вигляді колгоспів та державних підприємств. І на практиці саме ця система й підірвала основи, на яких мав би будуватися й накопичуватися соціальний капітал. Цьому сприяли також й інші чинники, зокрема, інтенсивна урбанізація, масові переміщення людей, поширення недовіри у репресивній системі.

А як же з *людським капіталом*? Тут автор правильно зауважує, що ми знову маємо справу з певним парадоксом. З одного боку, рівень освіти населення України є високим, навіть вищим, ніж у Канаді чи США, тобто Україна має висококваліфіковану робочу силу, а з другого — цей людський капітал значно «підірваний» та «ослаблений» надмірною розповсюдженістю асоціальних явищ, що мають вкрай негативний вплив на стан здоров'я та показники дожиття населення. Доводиться визнати, що влада у пострадянському суспільстві не змогла створити структуральні й політичні передумови для успішного використання та примноження людського капіталу.

Демографічну ситуацію в Україні вже тривалий час визначають як *демографічну кризу*, ознаками якої є низька народжуваність та висока смертність. Низька народжуваність

спостерігається у багатьох розвинутих країнах, як наприклад, в Японії, але при цьому тривалість життя є значно вищою: для чоловіків вона становить 79 років в Японії і 64 роки в Україні! Це не вперше в новітній історії Україна зазнає значних демографічних втрат. Дві світові війни, Голодомор 1932–1933 рр., масові депортації завдали Україні значного спустошення, але демографічно вона відроджувалася через відносно високу народжуваність української жінки. У сучасний період це джерело значно ослабло. Отож, хронічний дефіцит дітонароджень разом із низькою тривалістю життя, старінням населення, масштабним витоком населення і, як наслідок, зменшенням чисельності населення, усі ці чинники крізь призму аналізу асоціальних явищ спонукають нас до глибших роздумів про вкрай неблагополучну демосоціальну ситуацію в сучасній Україні.

І тут варто звернутися до другого питання, а саме: які теоретичні узагальнення можна зробити з даної праці. Спочатку згадаємо про теорію *першого та другого демографічного переходів* (транзиту). Згідно з теорією першого переходу, в міру того, як відбуваються процеси суспільної модернізації (за такими індикаторами як освіта, урбанізація, добробут населення, участь жінки у громадському та суспільному житті), суспільства переходять від традиційного демографічного режиму рівноваги між народжуваністю та смертністю на високому рівні до сучасного режиму рівноваги цих показників на низькому рівні. В ході цього переходу зниження народжуваності дещо відстає від зниження смертності, унаслідок чого відбувається зростання чисельності населення до тих пір, поки народжуваність та смертність не вирівнюються і досягнуть рівноваги на нижчому шаблі демографічного розвитку. Згідно з теорією другого демографічного переходу, подальше зниження народжуваності нижче межі відтворення поколінь відбувається головним чином через дестабілізацію та лібералізацію матримоніальної поведінки (відкладання шлюбів і народження дітей, підвищення розлучуваності та ін.).

Чи вкладається демографічний розвиток України в таку схему розвитку? Адепти теорії демографічного переходу бачать сучасні зміни в народжуваності й шлюбно-сімейних процесах в Україні як підтвердження саме цієї теорії. На мій погляд, те, що відбувається в Україні, Росії, Південній Америці чи в Африці, є не стільки закономірністю, що лежить у руслі теорії демографічного переходу, скільки знаною мірою проявом того явища, яке слід називати «*мальтузіанізм бідності й соціальної дезорганізації*» [Романюк, 2011]. Хоча Н. Левчук не вживає цього терміна, однак те, що вона описує в своїй праці, саме і є підтвердженням мальтузіанізму бідності. То ж, незважаючи на історичний прогрес та перехід від аграрного до високотехнологічного розвитку, старий Мальтус нас не покидає, і його тінь сягає й сучасного світу. З цього погляду, представлене дослідження є цінним внеском до сучасної теорії розвитку населення.

На мій погляд, у випадку країн колишнього Радянського Союзу слід говорити про певну гібридну систему чи режим — модернізації та мальтузіанізму. З одного боку, без сумніву відбуваються процеси модернізації в її різних проявах, включно із західноєвропейською ментальністю в матримоніальній поведінці, але з другого боку, діють екзистенціальні чинники — загальне зубожіння населення, безробіття та вплив молоді за кордон, гостра житлова проблема, що дестабілізує ринок одужування. Тут моя оцінка ситуації у пострадянських країнах розходиться з промоутерами теорії другого демографічного переходу.

Монографія Н. Левчук цінна й за іншими критеріями. Практичне значення результатів дослідження, яке вона провела, полягає у тому, що вони можуть бути використані для формування програм і розробки політики в царині соціального оздоровлення. У кінцевому 7-му розділі книжки розроблено принципи і напрями політики щодо запобігання асоціальним явищам (рис. 7.6, с.388). Автором також розроблено низку рекомендацій

щодо боротьби з окремими асоціальним явищами (це, так би мовити, стратегічні орієнтири), обґрунтовано модель комплексної медико-соціальної профілактики асоціальних явищ. Цілком виправданим є застосування так званого холістичного підходу до таких комплексних і складних явищ, якими є асоціальні явища. При розробці програм соціально-економічного розвитку слід керуватися пріоритетами й передбаченою ефективністю програм. Результати досліджень Н. Левчук дають емпіричну базу для визначення таких пріоритетів.

Заслужують на увагу методичні та аналітичні підходи, які застосовує автор до вивчення асоціальних явищ. По-перше, кожне явище розглянуто в динаміці, оскільки кожний феномен має свої причини і свої наслідки. По-друге, асоціальні явища досліджено у тісному зв'язку один з одним, виходячи з того, що патологічні соціальні процеси відбуваються не ізольовано та взаємно підсилюють один одного. Саме такий підхід до дослідження асоціальних явищ, що лежить у руслі теорії про *синергетичні* взаємовпливи, надає додаткової цінності даному науковому дослідженню. Суттєвою науковою новизною відзначаються запропоновані автором методичні розробки, зокрема, розроблений нею метод оцінки алкогольно залежної смертності, побудова моделі конкурентних ризиків для результату вагітності: аборт проти дітонародження.

Таким чином, дослідження Н. Левчук дає цілісне уявлення про феномен асоціальних явищ в Україні, їх причини та наслідки і становить солідну наукову базу для розробки політики протидії поширенню цих патологічних явищ з метою оздоровлення суспільства.

Джерела

1. *Lesthaeghe Ron.* 2010. The Unfolding Story of Second Demographic Transition, Population & Development Review, Vol. 36(2).
2. *Perelli-Harris B. and T.P. Gerber.* 2011. Nonmarital Childbearing in Russia: Second Demographic Transition or Pattern of Disadvantage? Demography, Vol. 48(1).
3. *Romaniuk Anatole.* 2011. Persistence of High Fertility in Tropical Africa: The Case of Demographic Republic of the Congo. Population & Development Review, VI. 47(1).

***А.І. Романюк, доктор економічних наук, професор,
факультет соціології Університету Альберти
(позаштатний професор), Канада***

***ANATOLE ROMANIUC,
Adjunct Professor, Department of Sociology,
University of Alberta , Canada***